

Bronisława KULKA

Szkolna recepcja twórczości Bolesława Prusa w latach (1918 – 1997). Rekonesans badawczy¹

Pierwszy okres recepcji dzieł Bolesława Prusa obejmował czas jego czynnego literacko życia i sześćdziesiąt lat po śmierci pisarza (1872 – 1918). Dla szkoły, podobnie jak dla badaczy i krytyków literackich, był to dopiero etap wstępnego obcowania z twórczością autora *Lalki*, pierwszych analiz, syntez i ocen, często błędnych, powierzchownych i niekompletnych. Nic też dziwnego, że choć Prus budził już zainteresowanie i sympatię czytelników, to jednak nie fascynował i nie porywał, tak jak romantycy czy Sienkiewicz. Z całą pewnością wszakże niepokoił, a kolejne epoki literackie: międzywojnie i lata współczesne miały stać się potwierdzeniem wypowiedzianej w *Faraonie* myśli, że „Czas bardzo zmienia ludzkie sądy”². Dzięki bowiem podejmowanym badaniom i nowym interpretacjom jego spuścizna literacka — jak mówi Ewa Paczoska — stopniowo „olbrzymiała”³.

W drugim okresie recepcji, tj. w latach międzywojennych, cichną polemiki wokół literackiej spuścizny po Prusie, a prace nad nią podejmują badacze literatury, głos zabierają też wybitni pisarze, między innymi Feliks Araszkiewicz, Jan Stanisław Bystróż, Zygmunt Szweykowski, Klara Turey, Henryk Życzyński, Zofia Nałkowska i Jan Lechoń.⁴ Prus odbierany jest teraz jako twórca świetnych psychologicznych portretów

¹ Pierwszy okres szkolnej recepcji B. Prusa prezentuje artykuł: *Twórczość Bolesława Prusa w obiegu edukacyjnym (1872 – 1918)*, [w:] Z. Przybyła (red.) *Jubileuszowe zniwo „u Prusa”*. Seria *Jubileusze Pozytywistów*, t. 3, Częstochowa 1997.

² Cyt. za: M. Jonas-Szateńska (oprac.), *Co nam Prus powiedział. Złote myśli Bolesława Prusa (Aleksandra Głowackiego)*, Warszawa 1897, s. 147.

³ E. Paczoska, *Wciąż nie ma legendy Prusa*, „Przegląd Humanistyczny” 1989, nr 8/9, s. 219.

⁴ F. Araszkiewicz, *Bolesław Prus i jego ideały życiowe*, Lublin 1925. J.S. Bystróż, *Wyobraźnia artystyczna Bolesława Prusa*, „Przegląd Warszawski” 1922, T. 3, nr 11, s. 151 – 190; Z. Szweykowski, „*Lalka*” *Bolesława Prusa*, Warszawa 1927; K. Turey, *Bolesław Prus a romantyzm*, Lwów 1937; H. Życzyński, „*Lalka*” *Prusa. Studium syntetyczno-porównawcze*, Lublin 1934; Z. Nałkowska, *Miłość w „Lalce”*, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 1; J. Lechoń, *Wielki Prus*, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 1.

dzieci czy bezstronnego, pozbawionego afektacji obrazu społeczeństwa polskiego i XIX-wiecznej Warszawy, obrońca słabych, cierpiących i pokrzywdzonych oraz wyznawca i propagator haseł „pracy organicznej” i „pracy u podstaw”. Spośród utworów powieściowych za najsłabsze zostają uznane *Emancypantki*, natomiast *Placówkę*, *Lalkę* i *Faraona* uważa się już za arcydzieła literackie. H. Życzyński np. — nawiązując do wcześniejszych ocen kompozycji *Lalki* — pisze: „Przy naszej interpretacji okazuje się, że powieść Prusa poza pozorami luźności posiada budowę zwartą i ześrodkowaną, że wszystkie wątki (...) oraz epizody, jak handel z Suzinem, opieka nad upadłą dziewczyną, zetknięcie się z Geistem, wspomnienia prezesowej, proces o lalkę, to wszystko zajął się z głównym wątkiem, wpływa na bieg wypadków lub je oświetla, wszystko zaś razem służy do uwydatnienia osobowości i losu nowoczesnego romantyka, jakim jest Wokulski”⁵. Poza zasygnalizowaną tu zmianą w głosach krytyki literackiej i rozwojem badań nad twórczością Bolesława Prusa na jego pozycję w obiegu edukacyjnym miały również wpływ nowe koncepcje nauczania literatury i zmieniona sytuacja polityczna Polski po roku 1918. Zadania narodowe i społeczne, związane z odzyskaniem niepodległości, skłaniają do aktualizowania⁶ dzieł autora *Kronik* i wydobywania z nich treści, które służyłyby realizacji współczesnego ideału wychowawczego. Zygmunt Szweykowski, wskazując w 1934 roku na pewne analogie między okresem niewoli a międzywojnem, podkreśla: „(...) jak dawniej tak i teraz odpowiedzi na nurtujące pytania szukamy w rzeczywistości i od niej nic nas odciągnąć nie zdoła, jak dawniej tak i dziś czynimy nieustanny rachunek sumienia narodowego. W pracy tej twórczość Prusa i prawda przez niego zdobyta stają się bliskim i nieodzownym towarzyszem”⁷. H. Galle zaś w podręczniku *Pisarze polscy* przypomina u progu niepodległości, że Prus pobudza do usilnej mrówczej pracy „około dźwignia gmachu dobrobytu społecznego i doskonałości narodowej”⁸. Z kolei Karol Guńka, w obliczu rosnącego zagrożenia ze strony Niemiec, za szczególnie ważną uznał lekturę czytanek bądź dzieł, z których można czerpać wzory bohaterstwa i przywiązania do rodzinnej ziemi — takich, jak *Michałko* bądź *Placówka* Bolesława Prusa⁹. Tej ostatniej pozycji poświęca też uwagę Konstanty Wojciechowski,¹⁰ zastanawiając się, co wyeksponować na dwu godzinach lekcyjnych, przeznaczonych na omówienie powieści. Jego propozycja obejmuje: 1) Odpowiedź na pytania wstępne opracowywane w czasie czytania lektury, 2) Sprawdzenie czytelniczej konkretyzacji uczniowskiej, („czem w ciągu czytania *Placówki* zajmowaliśmy się najczęściej, czego przede wszystkim chcieliśmy się dowiedzieć?”), 3) Omówienie znaczenia tytułu: *Placówka* — stosunku Ślimaka do przyrody i postaci powieściowych oraz zagadnień: Ślimak i jego żona jako postacie kontrastowe — Pozytywne i negatywne cechy chłopów polskich — Sposób przedstawienia w utworze przyrody — Zróżnicowanie języka odautorskiego i wypowiedzi bohaterów chłopskich. Jako zadania domowe sugeruje Wojciechowski tematy: a) dla uczniów zdolnych pisemny — Podobieństwa i różnice

⁵ H. Życzyński, op. cit., s. 40.

⁶ Problem ten podejmowali m.in. F. Araszkiewicz i L. Fik.

⁷ Z. Szweykowski, *Stanowisko Bolesława Prusa w literaturze polskiej*, „Ruch Literacki” 1934, s. 302.

⁸ H. Galle, *Pisarze Polscy. Życiorysy — streszczenia — wyjątki*, Warszawa 1922, s. 310.

⁹ K. Guńka, *Niektóre momenty wychowawcze w materiale czytankowym*, „Miesięcznik Pedagogiczny” 1939, s. 181 – 184.

¹⁰ K. Wojciechowski, *Na co należałoby zwrócić uwagę przy omawianiu Prusa „Placówki”*, „Muzeum” 1922, R. 37, z. 2, s. 150 – 155.

między *Głupim Frankiem* Marii Konopnickiej a *Placówką*, b) dla pozostałych, ustny — Porównanie chłopów z *Wiesława* Kazimierza Brodzińskiego z chłopami z powieści Prusa, c) dla chętnych — Narysowanie jakiejś sceny z *Placówki*. Jak wynika z artykułu, podstawową metodą na lekcjach byłaby pogadanka heurystyczna, a działania nauczyciela łączyłyby elementy dwu koncepcji w nauczaniu literatury: psychologicznej i lekturoznawczej oraz realizowałyby zasady samodzielności ucznia i indywidualizacji.

Uwagę dydaktyków literatury przyciągała też *Lalka*¹¹. Projekt pracy nad tą powieścią, z zastosowaniem eksperymentalnych rozwiązań metodycznych, przedstawił Władysław Szyszkowski,¹² kładąc nacisk na odpowiednią selekcję bogatego materiału i samodzielność młodzieży. W opracowanej koncepcji pracy nad *Lalką*, przyjęto następujące ustalenia:

1. Wykorzystać na to dzieło cykl 10 lekcji.
2. Zastosować dłuższe przygotowanie domowe i pracę w grupach.
3. Jako przewodnik do planu analizy *Lalki* potraktować wypowiedzi samego Prusa, wskazującego, że w powieści trzeba odróżniać:
 - materiał, tj. charakterystyki ludzi, miejsc, przedmiotów
 - temat, czyli twierdzenie, które autor chce wypowiedzieć
 - plan, czyli sposób uporządkowania powieściowego materiału
 - język i styl.
4. Wobec sądu krytyków o zlekceważeniu w powieści przez autora kompozycji i stylu, ograniczyć się do zagadnień merytorycznych.
5. Rozwinąć pisemnie i przedyskutować tematy:
 - Jak rozumieć pierwotny tytuł *Lalki*, *Trzy pokolenia*.
 - Charakterystyka Wokulskiego i kwestia jego śmierci.
6. Ustnie omówić zagadnienia:
 - Stosunek Prusa do romantyzmu i pozytywizmu.
 - Obraz społeczeństwa polskiego.
 - Rzecki, Wokulski i Ochocki jako przedstawiciele trzech pokoleń.

Z powyższego zarysu wynika, że nowatorskim rozwiązaniom metodycznym miała towarzyszyć stereotypowa ich interpretacja, obciążona błędną oceną konstrukcji *Lalki*.

W związku z przygotowywaną w latach 30-tych reformą organizacyjno-programową pojawiają się też w periodykach głosy w sprawie kanonu lektur¹³. Polemikę wywołuje propozycja zastąpienia *Lalki* *Emancypantkami*¹⁴. Podkreśla się przy tym wyjątkową pozycję *Lalki* jako jedynej powieści współczesnej, której znajomość bezwzględnie obowiązywała uczniów, a praca nad nią w szkole stanowiła dla nich wzorzec analizy tego gatunku literackiego. Odnotować tu również warto postulaty wprowadzenia do wykazu lektur obowiązkowych — w klasie I: noweli *Z legend dawnego Egiptu* — w klasie IV: *Placówki* i wyboru nowel, a w liceum *Lalki* i *Faraona*.

¹¹ Zob. W. Gacki, *Jak nie prowadzić lektury „Lalki” i „Ody do młodości”*, „Szkola i Nauczyciel”, R. 2, 1925, nr 9, s. 248 – 254.

¹² W. Szyszkowski, *Opracowanie „Lalki” Prusa metodą szkoły pracy*, „Polonistyka” 1931, z. 1/2, s. 1 – 11.

¹³ A. Szczerbowski, *Prus w szkole średniej*, „Ruch Literacki”, R. 9, 1934, nr 10, s. 319 – 321; S. Świdwiński, „Nowy” *Prus w nowej szkole i lekturze naszej*, „Gimnazjum”, R. 3, 1935/36, nr 1, s. 1 – 7.

¹⁴ I. Krzywicka, „*Emancypantki*” dzisiaj, „Wiadomości Literackie” 1932, nr 1, s. 5; W. Kwaskowska, *Lektura B. Prusa w szkole. Na marginesie artykułu Ireny Krzywickiej, „Emancypantki” w szkole*, „Przegląd Pedagogiczny”, R. 51, 1932, nr 2, s. 53 – 54.

Inicjalne kontakty uczniów z Prusem miały miejsce w oddziałach niższych szkoły średniej, głównie od pierwszego do czwartego i oparte były na czytaniu wybranych nowel, np. *Kamizelki*, *Katarynki*, *Na wakacjach*, *Omyłki*, *Snu* — w całości i pozostałych utworów we fragmentach, wprowadzonych w postaci czytanek do wypisów. Ogółem w antologiach szkolnych i na listach lektur znalazło się 38 utworów Aleksandra Głowackiego. Najczęściej urywki do podręczników czerpano z takich dzieł, jak: *Faraon*, *Lalka*, *Omyłka*, *Placówka* i *Michałko*. Z powieści w zestawie lektur szkolnych w klasach niższych znalazła się *Placówka*, a w wyższych — *Lalka*.

Z Tabeli 1 wynika, że zakres tematyczny czytanek w stosunku do okresu poprzedniego nie ulega poważniejszym zmianom. Jedynie wzrasta liczba fragmentów publicystycznych z jednego do pięciu.

W podręcznikach międzywojennych, szczególnie Cecylii Boguckiej i Cecylii Niewiadomskiej, Henryka Gallego i Stanisława Karpowicza, teksty literackie były opatrzone zadaniami dla uczniów, od których oczekiwano streszczenia, opisu, opowiadania, charakterystyk i ocen postaci, rozpoznawania gatunków literackich, dokończenia losów bohatera, przereklamowania tekstu w związku ze zmianą osoby narratora lub wykonania ćwiczeń leksykalnych, np. w zakresie synonimii i antonimii. Materiał literacki stanowił także bazę lub punkt wyjścia do opracowania takich tematów, jak: — Potęga wiedzy — Powstanie 1863 — Sposoby spędzania wolnego czasu — Uczciwość jako miernik dobroci — Znaczenie miłości — Język opisów przyrody — Różne rodzaje odczuwania muzyki — Indywidualizacja języka i stylizacja. Stawiane uczniom pytania stanowiły pomoc w analizie i interpretacji tekstu, uczyły wczuwania się w sytuację i sposób myślenia bohatera literackiego, służyły realizacji celów wychowawczych, np. przy czytance *Moja matka* młodzież otrzymała następujące zadania: Z jakim uczuciem wspomina opowiadający o swojej matce? Co możesz o tej matce powiedzieć? A o synu? Co więc syn zawdzięcza matce? A co ty zawdzięczasz matce (lub innej osobie, która Cię wychowuje)¹⁵.

Ogólną wiedzę o Prusie, jego życiu i dziele literackim czerpali uczniowie przede wszystkim z podręczników historii literatury,¹⁶ ale też z zamieszczonych sporadycznie wspomnień samego autora oraz głosów krytyków, np. z I. Chrzanowskiego *Przemówienia na pogrzebie B. Prusa*¹⁷.

Rozwijające się w latach 1918 – 1939 badania porównawcze i opracowania podstawowych zasad, na których powinno się je oprzeć,¹⁸ znalazło odbicie w maturalnych tematach pisemnych, wymagających wskazywania podobieństw i różnic w twórczości Prusa i zestawianych z nim pisarzy (np. *Walczący człowiek* w twórczości Prusa i Żeromskiego — *Pan Tadeusz* i *Lalka* jako symbole dwóch odmiennych faz naszej rzeczywistości).

¹⁵ H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 2 szkoły średniej* (i na oddz. 5 szkół powszechnych), Warszawa 1928, s. 317.

¹⁶ Zob. *Spis podręczników literatury aprobowanych do użytku w ogólnokształcących szkołach średnich w latach 1919 – 1939*, [w:] J. Marchewa, *Nauczanie literatury w szkole średniej w latach 1918 – 1939*, Warszawa 1990, s. 217 – 224.

¹⁷ J. Krzyżanowski, J. Saloni, *Z pracy ducha*, Podręcznik do nauki języka dla kl. IV gimnazjów ogólnokształcących, Lwów 1939.

¹⁸ Np. W. Borowy, *O wpływach i zależnościach w literaturze*, Kraków 1921; K. Wojciechowski, *Uwagi wstępne do badań nad nowszą literaturą polską*, Lwów – Warszawa 1926.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Milknące głosy	Milknące głosy	6	4								
Na księżycu	Na księżycu	19	5								
Na wakacjach	Na wakacjach	7	2	1919	x		2	42			
		15	2								
		16	2								
		22	1								
		36	3								
Najogólniejsze ideaty życiowe	Najogólniejsze ideaty życiowe	2, 9	7 - 8								
			4								
Navrócony	całość	41	5								
Nowy Rok	Legenda	23	3								
	Skarby Ofira	10	2								
Ogród saski	Ogród saski	2	2								
Omyłka	Na wojnę	10	2								
	Idę na wojnę	14	1								
	Z dziecięcych lat	11	3	1924		x	6 (3)	45			
	Omyłka (wyjatek)	13	—	1931		x	6 (3)	47			
	Moja matka	14	1								
	Podczas lekcji	17	3								
	Mniemany szpieg	19	5								
	Lekcje z korepetytorem	38	1								
Placówka	Za broną	11	3						Stosunek chaty i dworu na podstawie powieści <i>Nad Niemnem</i> , <i>Placówki</i> i <i>Placówki</i> B. Prusa	1928	Wzajemny stosunek chaty i dworu po r. 1863 na podstawie <i>Nad Niemnem</i> , <i>Placówki</i> i innych znanych mi powieści
	Burza	11	3								
	Placówka (fragment)	13, 37	—								
	Maciek Owczarz	21	5	1924		x	4 (1)	45	Świat ukochał chłopca polskiego w <i>Placówce</i>		
	Jak Ślimak bronował	22	1	1931		x	5 (2)	45			
	Burza lemia	25	3				4 (1)	47			
	Ludzie i arcydzieło	31	4	1933	x		5 (2)				
							4	48			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>Słówko o krytyce pozytywnej</i>	<i>W szkole lubelskiej</i>	9	4								
	<i>O samym sobie</i>	31	4								
<i>Szkutka babuni</i>	<i>Modlitwa babuni</i>	14	1								
<i>Sztuka czytania</i>	<i>Sztuka czytania</i>	2	7-8								
<i>Wieża paryska</i>	<i>Wieża paryska</i>	2	7-8								
<i>Wybór pism</i>	<i>Nowele (wybór)</i>	—	—	1924		x	4 (1)	45	Humor w dziełach Prusa i Siemkiewicza	1928	Humanitaryzm w znanych mi utworach Prusa
								45	Prus i Orzeszkowa wobec ha-	1929	Walczyący człowiek w twórczości Prusa a Żeromskiego
				1931		x	4 (1)	47	Prus w oświeceniu najcelniejszych krytyków	1930	Ludzie pracy fizycznej w <i>Latce</i> i <i>no-</i> <i>welach</i> B. Prusa
	<i>Publicystyka (wybór)</i>								Ludowość w twórczości Prusa — Kobieta w twórczości Prusa		Kult pracy w twórczości Prusa i Żeromskiego.
								48	Prus — Siemkiewicz dwa profile literackie		Tryumf wartości etycznych w utworach Siemkiewicza i Prusa.
	<i>Wycieczki górskie</i>	23	3								
<i>Z legend dawnego Egiptu</i>	<i>Z legend dawnego Egiptu</i>	4	3								
<i>Żywy telegraf</i>	<i>Żywy telegraf</i>	22	1								
		6	4								

¹⁹ W tabeli uwzględniono jedynie podręczniki, do których wprowadzono fragmenty utworów Bolesława Prusa.

- 1) S. Adamczewski, *Sympozjon prozaików polskich*, Do użytku klas VII – VIII szkół średnich, Lwów – Warszawa 1926.
- 2) J. Baliński, S. Maykowski, *Będziem Polakami*. Drugi rok nauki w szkołach średnich, Lwów – Warszawa – Kraków 1928.
- 3) J. Baliński, S. Maykowski, *Miej serce*, trzeci rok nauki w szkołach średnich ogólnokształcących, Lwów 1930.
- 4) J. Baliński, S. Maykowski, *Mówią wieki*. Drugi rok nauki j. polskiego w gimnazjum, cz. 2, Lwów – Warszawa 1934.
- 5) J. Baliński, S. Maykowski, *Mówią wieki*: Trzeci rok nauki j. polskiego w gimnazjum, cz. 3, Lwów 1935.
- 6) J. Baliński, S. Maykowski, *Mówią wieki*, cz. 4, Lwów 1936.
- 7) K. Berger, *Wypisy polskie*, cz. 2 dla klasy 2 polskich szkół wydziałowych, Frysztat 1928.
- 8) F. Bielański, J. Bystron, *Dawniej i dziś*, Wypisy polskie dla klasy 1 gimnazjum, Lwów – Warszawa 1934.
- 9) F. Bielański, J. Bystron, *Życie polskie*, Wypisy polskie dla klasy 4 gimnazjum, Lwów 1936.
- 10) C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Wypisy polskie na klasę 2*, Warszawa 1919.
- 11) C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Wypisy polskie na klasę 2*, Warszawa 1925.
- 12) H. Gaertner, S. Łempicki, R. Skulski, *Między dawnymi a nowymi laty*. *Czytanka dla klasy 1 gimnazjum*, Lwów 1937.
- 13) H. Galle, *Pisarze polscy*. *Życiorysy, streszczenia, wyjątki*, Warszawa 1922.

- 14) H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 1*, Warszawa 1921.
 - 15) H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 2*, Warszawa 1922.
 - 16) H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 2 szkoły średniej i na V oddział szkoły powszechnej*, Warszawa 1928.
 - 17) H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 3*, Warszawa 1919.
 - 18) H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 4. Wzory prozy i poezji*, Warszawa 1919.
 - 19) H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 5*, Warszawa 1922.
 - 20) H. Galle, *Przy pracy*, Wypisy dla szkół zawodowych, Warszawa 1919.
 - 21) H. Grotowska, Z. Klingerowa, *Nasza ojczyzna*, Czytanka dla klasy 5, Lwów 1937.
 - 22) H. Grotowska, H. Radlińska, *Książka o życiu i pracy*, Wypisy dla szkół zawodowych i kursów dokształcających, T. 1, Lwów 1929.
 - 23) H. Grotowska, H. Radlińska, *Książka o życiu i pracy*, Wypisy dla szkół zawodowych i kursów dokształcających, T. 3, Lwów 1933.
 - 24) L. Grzegorzewski, *Czytanka polskie dla szkół handlowych i innych szkół zawodowych*, Poznań 1929.
 - 25) S. Karłowicz, *Nasz świat*, Trzecia książka do czytania w domu i szkole, Warszawa 1918.
 - 26) Z. Klarner, *Ludzie i praca*, Wypisy polskie na klasę 1 gimnazjów zawodowych, Lwów 1933.
 - 27) L. Koczyńska, E. Łoziński, *Książka polska na klasę 1 gimnazjalną*, Lwów 1937.
 - 28) K. Kosiński, L. Rygiel, *Przemiany*, Książka dla klasy 1 gimnazjum, Lwów 1937.
 - 29) K. Kosiński, L. Rygiel, *Książka polska na klasę 2 gimnazjum*, Lwów 1938.
 - 30) J. Krzyżanowski, J. Saloni, *Z pracy ducha*, Podręcznik do nauki języka polskiego dla kl. IV gimnazjów ogólnokształcących, Lwów 1939.
 - 31) S. Kostka Peliński, *Wczoraj i dziś*, Wypisy polskie dla klasy 4 gimnazjum, Warszawa 1936.
 - 32) A. Mikulski, M. Reiter, *Wypisy polskie dla seminariów nauczycielskich*, cz. 1, wyd. 3, Lwów – Warszawa – Kraków – Wilno, r. wyd. br.
 - 33) Z. Perkowska, M. Hertzberzanka, *Mowa ojczysta*, Książka do czytania na klasę 2, Warszawa 1925.
 - 34) M. Reiter, *Czytania polskie*, T. 1, Lwów 1928.
 - 35) M. Reiter, *Czytania polskie*, T. 2, Lwów 1930.
 - 36) M. Reiter, *Czytania polskie*, T. 3, Lwów 1922.
 - 37) M. Szykowski, *Współczesna literatura polska z wypisami (1863 – 1923)*, Poznań 1923.
 - 38) S. Tync, J. Gołabek, *Czytanka polskie na klasę 1 gimnazjum*, Lwów – Warszawa 1928.
 - 39) S. Tync, J. Gołabek, *Czytanka polskie na klasę 2 gimnazjum*, Lwów – Warszawa 1928.
 - 40) K. Wojciechowski, *Wypisy polskie dla szkół średnich*, T. 5, Lwów – Warszawa 1924.
 - 41) K. Wóycicki, *Życie polskie na klasę 4 szkoły średniej*, Warszawa, br.r.
- Wykaz lektur opracowano na podstawie programów.
- 42) *Spis tyczasowy książek i pomocy szkolnych dla państwowego gimnazjum niższego*, Warszawa 1919.
 - 43) *Program gimnazjum państwowego*. Gimnazjum niższe. Warszawa 1919.
 - 44) *Program nauki w państwowych seminariach nauczycielskich*, Warszawa 1921.
 - 45) *Program gimnazjum państwowego*, Wydział Humanistyczny, Warszawa 1924.
 - 46) *Program gimnazjum państwowego*, Wydział Klasyczny, Warszawa 1922.
 - 47) *Program gimnazjum państwowego*, Wydział Humanistyczny, wyd. 5, Lwów 1931.
 - 48) *Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (Tymczasowy)*, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Lwów (1934).
 - 49) *Program nauki (tymczasowy) w państwowych liceach ogólnokształcących z polskim językiem nauczania*. Język polski. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Lwów 1937.
- ²⁰ a) Jako pomoc dla przygotowujących się do matury wydano zbiory zarysów proponowanych tematów. Zagadnienia obejmujące twórczość Prusa znalazły się w: *Przewodnik maturalny. Opracowania tematów maturalnych z literatury polskiej i historii*, nr. 2, 4, 5, 7, 8, 11, 14, 15, r. 1 m. wyd. brak; *Wypracowania tematów maturalnych z języka polskiego*. Opracowali abiturienti Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego w Złoczowie pod red. F. Żrałki, Złoczów, br. r.
- b) Tematy na pisemny egzamin dojrzałości pochodzą z zbiorów: *Tematy maturalne w szkołach średnich ogólnokształcących Rzeczypospolitej Polskiej*: R. 2, 1928, Warszawa 1929; Warszawa 1930; R. 4, 1930, Warszawa 1931.

Krąg rozważań o interesującym nas autorze poszerzały tematy-syntezy, ujmujące zjawiska w kategoriach ponadpersonalnych, ale z pewnością wymagające uwzględnienia dzieł Prusa:

- Zwrot w życiu i umysłowości Polski po klęsce 1863 roku na podstawie znanych mi powieści.
- Najważniejsze momenty rozwoju powieści polskiej i najwybitniejsi jej przedstawiciele.
- Rola kobiety w znanych mi utworach romantycznych i pozytywistycznych.

Sporadycznie pojawiały się zagadnienia egzaminacyjne, w których przytoczona myśl Prusa stanowiła punkt wyjścia do rozważań pozaliterackich lub literackich, opartych na dowolnie wybranym materiale, np. Rozwinąć i uzasadnić na przykładach z życia społeczeństw zdanie: „Każdy naród jest Robinsonem na wyspie. Gdy sam nie wyrobi sobie warunków bytu, musi zginąć (B. Prus *Najogólniejsze ideały życiowe*)

Przedstawiony tu stan obecności Prusa w międzywojennym obiegu szkolnym wskazuje na umacnianie się pozycji tego autora i włączenie jego twórczości do kręgu klasyki literackiej. Sytuacja wbrew pozorom nie była jednak do końca zadawalająca, ponieważ przeprowadzone w latach 1918 – 1939 badania czytelnictwa wskazywały, że gusty młodzieży kształtują zazwyczaj nie arcydzieła, ale literatura niska i środki masowego przekazu,²¹ a więc pozaszkolne oddziaływanie Prusa na młodzież musiało być niewielkie.

*

Okres trzeci, tzn. lata po II wojnie światowej, przynosi znaczące prace naukowe poświęcone dziełom Bolesława Prusa, między innymi: Zygmunta Szweykowskiego, Janiny Kulczyckiej-Saloni, Henryka Markiewicza, Stanisława Fity, Edwarda Pieścikowskiego, a w ostatnich latach Tadeusza Budrewicza, Ewy Paczoskiej i Zbigniewa Przybyły²². W sposób oczywisty wycisnął na nich swe piętno czas i zmieniające się orientacje w badaniach literackich. Podobnie jak literaturoznawstwo również edukacja polonistyczna przeszła przez fazę ideologizacji i upraszczających interpretacji socjologicznych. Warto więc się zastanowić, jak przemijające gusty czytelnicze i trendy badawcze oraz uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe wpłynęły na edukacyjny obieg Prusa i jego popularność wśród młodzieży. W latach 1945 – 1949 na liście lektur dla gimnazjum i liceum znalazło się 14 utworów Aleksandra Głowackiego (ich wykaz prezentuje tabela nr 2), wśród których znaczącą liczbę stanowiły nowele, podejmujące problematykę społeczną, ale też pojawiły się teksty literackie artystycznie słabe, np. *Pojednani*. Dobór ten krytycznie oceniła J. Kulczycka-Saloni, pisząc: „Z zestawienia bowiem utworów ma się wrażenie, że decydowało tu kryterium tematyczne i ideologiczne, stąd pochodzi pewne faworyzowanie utworów poświęconych dzieciom i dzieciństwu, których właści-

²¹ Zob. J. Marchewa, op. cit., s. 57.

²² Np. J. Kulczycka-Saloni, *Bolesław Prus*, Warszawa 1967, edycja poszerzona; H. Markiewicz, *Realizm krytyczny w twórczości Bolesława Prusa*, Wrocław 1950; Z. Szweykowski, *Twórczość Bolesława Prusa*, T. 1 – 2, Poznań 1947; T. Tyszkiewicz, *Bolesław Prus*, Warszawa 1972; E. Pieścikowski, „*Emancypantki*” *Bolesława Prusa*, Warszawa 1970; T. Budrewicz, „*Lalka*”. *Konteksty stylu*, Kraków 1990; E. Paczoska, „*Lalka*”, czyli *rozpad świata*, Białystok 1995; Z. Przybyła, „*Lalka*” *Bolesława Prusa. Semantyka — kompozycja — konteksty*, Rzeszów 1995; J. Bachórz i M. Głowiński (red.), „*Lalka*” i inne. *Studia w stulecie polskiej powieści realistycznej*, Warszawa 1992; S. Fita, „*Placówka*” *Bolesława Prusa*, Warszawa 1980.

wa czytelnicza recepcja możliwa dopiero jest wtedy, gdy się do spraw dzieciństwa ma pewien „epicki” stosunek, możliwość spojrzenia na nie z pewnego czasowego i uczuciowego dystansu”²³. Tak więc względy ideologiczne przeważały nie tylko nad artystycznymi, ale również nad psychodydaktycznymi. Zastrzeżenia badaczki budziła również szkolna interpretacja dzieł Prusa, która eksponowała problematykę społeczną, a w sposób krzywdzący pisarza pomijała stronę artystyczną jego dzieł. Zjawisko to uznawała za szkodliwe także dlatego, że z badań ankietowych wynikało, iż Prus nie jest pisarzem poszukiwanym przez młodzież, a jeśli już bywa czytany, to jest odbierany powierzchownie, bez wnikania w zawarte w jego dziełach skomplikowane problemy moralne i egzystencjalne. Opinię tę potwierdziły przeprowadzone przez Kulczycką-Saloni pod koniec lat 40-tych badania wśród uczniów szkół ogólnokształcących Łodzi, Krakowa, Katowic, Chorzowa i Warszawy²⁴. Wynikało z nich, że autor *Lalki* w sondażach czytelniczych zajmuje wprawdzie drugie miejsce, tuż za Henrykiem Sienkiewiczem, ale znacznie chętniej czytany jest przez dziewczęta niż przez chłopców, częściej stanowi lekturę młodzieży starszej niż klas niższych, co zresztą w związku ze specyfikacją dzieł Prusa nie powinno dziwić. Ustaloną wówczas listę rankingową otwierała *Lalka*, a zamykały *Emancypantki*, pozycje środkowe zajmowały zaś *Placówka*, *Nowele*, *Anielka* i *Faraon*. Znamienny wydaje się również fakt, że tzw. warszawskość Prusa znalazła jakby rezonans u czytelników, ponieważ największym zainteresowaniem autor cieszył się wśród młodzieży ze stolicy.

Nie tyle jednak odbiór czytelniczy, ile cele kształcenia i wartość poszczególnych dzieł, a także ich reprezentatywność dla epoki i twórczości pisarza decydowała z pewnością o ich wpisaniu na listę lektur szkolnych. Należy przy tym podkreślić, że lata 1945 – 1997 stanowią okres, w którym stopniowo zostaje ustalony zestaw utworów Prusa, których znajomość obowiązuje uczniów, kształcących się w szkołach średnich.

Z tabeli 2 wynika, że niezachwianą pozycję w obowiązkowej lekturze szkolnej ma *Lalka*. Wybrane nowele, których repertuar się zmienia, są włączane do lektury obowiązkowej i uzupełniającej, podobnie jak fragmenty *Kronik tygodniowych*. Z publicystyki zdecydowanie za najbardziej reprezentatywne przez autorów różnych podręczników zostały uznane: *Ogniem i mieczem — powieść z dawnych lat Henryka Sienkiewicza*, *Nieduży obraz Gierymskiego* i *Wieża paryska*.

Proponowane przez dydaktyków literatury kierunki pracy nad dziełami Prusa i zadania dla uczniów, dowodzą dążenia do przełamywania stereotypów, poszukiwania — w czytanych przez uczniów od blisko stu lat utworach — nowych znaczeń i odpowiedzi na trudne pytania, zachęcania do gier z tekstem literackim, wymagających uważnej, wnikliwej lektury, do odkrywania właściwości i funkcji języka czy też różnych rozwiązań narracyjnych. Przytoczone tu tematy wpisują dzieła Prusa w kontekst historyczny i kulturowy, wykorzystują zjawisko korespondencji sztuk i intertekstualnych związków między literackimi dokonaniem różnych epok, zmuszają do stawiania i rozwiązywania problemów, kształcąc myślenie twórcze — ale nie zapominajmy, że są to tylko metodyczne sugestie dydaktyków uniwersyteckich, często dla średnio zdolnego ucznia zbyt

²³ J. Kulczycka-Saloni, *Prus a młodzież*, „Polonistyka” 1946, z. 4–6, s. 97; W artykule tym Kulczycka-Saloni wymienia następujące pozycje wprowadzone do lektury szkolnej: *Anielka*, *Antek*, *Grzechy dzieciństwa*, *Humoreski*, *Katarynka*, *Kamizelka*, *Pojednani*, *Powracająca fala*, *Przygoda Stasia*, *Sieroca dola*, *Z legend dawnego Egiptu*, *Faraon*, *Lalka*, *Placówka*.

²⁴ J. Kulczycka-Saloni, *Poczytność Bolesława Prusa w świetle cyfr*, „Polonistyka” 1948, nr 2, s. 17–22.

1	2	3	4	5	6
— Z legend dawnego Egiptu		56	59, 60		
— Żywy telegraf			58, 59		
Placówka		56, 57			
Publicystyka (wybór)		56, 58 – 65			
— Co to jest sztuka	53				
— Farys	55		66		
— Kroniki tygodniowe					Kroniki — Temat lekcji: Nurt satyryczno-humorystyczny w prozie realistycznej epoki pozytywizmu (przykład <i>Kronik tygodniowych</i> Bolesława Prusa). Rozprawka: Pokaż intertekstualne gry między felietonem Prusa a tradycją sowiżdrzałską i oświeceniowym dydaktyzmem satyr.
— „Kurier Codzienny” 1891 nr 55	52				
— „Kurier Warszawski” 1875 nr 90 1884 nr 269 1882 nr 62	51, 52 55 53 54				
— Nasze grzechy	51				
— Nieduży obraz Giermskiego	51, 52, 53, 54				
— „Ogniem i mieczem” powieść z dawnych lat H. Sienkiewicza	51, 52, 53, 54, 55				
— Słówko o krytyce politycznej	51				
— Szkic programu	53, 54				
— Wieża paryska	51, 54, 55				
					Twórczość B. Prusa. Między salonem a ulicą — Promenada kobiet w utworach Prusa — Bohaterowie Prusa w poszukiwaniu swego miejsca w życiu — Dramat człowieka w świecie rozbitym — B. Prus wobec mitów narodowych i społecznych.

²⁵ W tabeli wykorzystano podręczniki:

50) J. Baculewski, *Historia literatury polskiej dla klasy 10, cz. 2, Literatura pozytywizmu i realizmu krytycznego*, wyd. 2, Warszawa 1955.

51) Z. Bogusławska, *Literatura okresu pozytywizmu i realizmu krytycznego. Antologia i opracowanie, Dla klasy 10, Warszawa 1961.*

Tab. 2. Prus w szkole powojennej (l. 1945 – 1997)

Tytuł utworu	Fragmenty w wybranych podręcznikach ²⁵	Lektura w program. ²⁶			Konteksty i nawiązania	Przykładowe zagadnienia do opracowania ²⁷
		Obowiązkowa	Uzupelniająca	5		
1	2	3	4	5	6	
<i>Emancypantki</i>			58, 59, 66			
<i>Faraon</i>		56, 57, 60 (frag.)	59, 62, 64, 65	66	<i>Faraon</i> — Znaczenia wyrazu faraon i odniesienia do nich w tekście powieści — Kultura religijna w powieści — <i>Faraon</i> jako dzieło o państwie — Możliwości interpretacji powieści na różnych poziomach znaczeń.	
<i>Lalka</i> <i>Listy</i>	54	56 – 67			<i>Lalka</i> — Narratorzy i narracje w <i>Lalce</i> — Gry z cenzurą i nie tylko — Wątek filozoficzny i metafizyczny w <i>Lalce</i> — Tonacja w przedstawianiu postaci: S. Wołkuński — <i>Lalka</i> jako powieść o niespełnieniu — Obraz Warszawy i wizja Paryża — Analogie pomiędzy wybranymi obrazami malarzy realistów (na przykład Aleksandra Gierzymskiego) a ujęcia określonych tematów w <i>Lalce</i> — Jakże mogłoby być zakończenie <i>Lalki</i> w konwencji realistycznej? — Ocena znanych adaptacji filmowych <i>Lalki</i> .	
<i>Nowele</i> (wybór)		61, 63, 65, 67				
— <i>Anielka</i> ²⁸		56, 58, 60				
— <i>Grzechy dzieciństwa</i>		66	58			
— <i>Kamizelka</i>		58, 66	59, 60		<i>Kamizelka</i> — Interpretacja końcowej puenty <i>Nowele</i> — Funkcja tytułowego rekwizytu w całości noweli — Współistnienie dwu historii w utworze.	
— <i>Katarynka</i>		58	58			
— <i>Michałko</i>		56				
— <i>Na wakacjach</i>	51		58, 59, 60			
— <i>Nawrócony</i>		58	59, 60			
— <i>Omyłka</i>	55 (frag.)	66	59, 60		<i>Omyłka</i> — Czy powstanie styczniowe było błędem — Ostatni i wcześniejsze tytuły noweli — Jakże znaczenia i odniesienia w tekście ma tytuł <i>Omyłka</i> .	
— <i>On</i>	51	—	—	—		
— <i>Pałac i rudera</i>		56	58			
— <i>Pojednani</i>		56				
— <i>Powracająca fala</i>		56, 58, 59, 60				
— <i>Przygoda Siasia</i>		56	58, 59, 60			
— <i>Stara bajka</i> (fragm.)		58				

- 52) J. Kulczycka-Saloni, *Literatura polska drugiej połowy XIX wieku*, podręcznik dla klasy drugiej liceum ogólnokształcącego oraz techników i liceów zawodowych, Warszawa 1969.
- 53) A. Nofe-Ladyka, *Literatura polska okresu pozytywizmu*, podręcznik dla klasy II liceum ogólnokształcącego oraz techników i liceów zawodowych, Warszawa 1977.
- 54) T. Bujnicki, *Pozytywizm*, podręcznik literatury dla klasy 2 szkoły średniej, Warszawa 1989.
- 55) J. Bachórz, *Pozytywizm*, podręcznik dla szkół ponadpodstawowych, Warszawa 1995.
- 26 W tabeli wykorzystano podane niżej programy nauczania języka polskiego:
- 56) *Instrukcja Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego w sprawie realizacji programu języka polskiego w gimnazjum ogólnokształcącym*, Dziennik Urzędowy Kuratorium O.S.W. Nr 1, Poz. 30, r. 1945.
- 57) *Instrukcja Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego w sprawie tymczasowego programu języka polskiego w liceum*, Ibidem, Poz. 31.
- 58) *Instrukcja programowa i podręcznikowa dla 11-letnich szkół ogólnokształcących na r. szk. 1954/1955*, Język polski klasy VIII – XI, Warszawa 1954.
- 59) *Instrukcja programowa dla liceów ogólnokształcących na rok szkolny 1957/1958*, Język polski, klasy VIII – XI, Warszawa 1957.
- 60) *Program nauczania liceum ogólnokształcącego kl. I – IV*, Język polski, Warszawa 1959.
- 61) *Program nauczania liceum ogólnokształcącego kl. I – IV*, Tymczasowy, Język polski, Warszawa 1966.
- 62) *Program nauczania liceum ogólnokształcącego*, Język polski, kl. I – IV, Warszawa 1971.
- 63) *Instrukcja programowa dla liceów i techników*, Język polski, Warszawa 1981.
- 64) *Język polski, Instrukcja programowa dla liceum ogólnokształcącego*, technikum i liceum zawodowego, Warszawa 1983.
- 65) *Program liceum ogólnokształcącego oraz liceum zawodowego i technikum*, Język polski, Warszawa 1985.
- 66) *Program liceum ogólnokształcącego*, liceum zawodowego i technikum, Język polski, Dwie wersje (w1, w2), Warszawa 1990.
- 67) *Minimum programowe*, szkoła średnia, Załącznik nr 2 do Zarządzenia Ministra Edukacji Narodowej nr 23 z dn. 18 sierpnia 1992.
- 27 Zagadnienia wybrano z: T. Patrzalek, *Bolesław Prus, Faraon*, T. Patrzalek, G. Wichary, *Zadania do lektury dla klasy I szkoły średniej*, Warszawa 1989, s. 27 – 32; W. Bonarski, *Bolesław Prus, Nowele*, s. 117 – 128; T. Patrzalek, *Bolesław Prus „Lalka”*, [w:] T. Patrzalek, G. Wichary (red.), *Zadania do lektury dla klasy II szkoły średniej*, Warszawa 1992; J. Bachórz, *Pozytywizm*, op. cit., s. 161 – 163; Z. Bogusławska, *Literatura*, op. cit., s. 112 – 113; B. Kryda (M. Leszczyńska), *Bolesław Prus – pisarz trudnej nadziei*, [w:] T. Patrzalek (red.), *Głosariusz od starożytności do pozytywizmu. Materiały do kształcenia literackiego w szkole średniej*, Wrocław 1992, s. 270; E. Jaskółowa, *Pozytywistyczny nurt satyryczno-humorystyczny*, *Bolesław Prus Kroniki tygodniowe*, [w:] E. Jaskółowa, A. Opacka, *Prądy i konwencje w prozie*, Kraków 1995, s. 66 – 71.
- 28 W tabeli, ze względu na potrzebę przejrzystego uporządkowania omawianych w szkole dzieł Prusa pod hasłem „Nowele”, wpisano zarówno opowiadanie np. *Przygoda Stasia*, jak i utwory zbliżone czy wręcz zaliczane do powieści, jak *Anielka* oraz *Patac* (Zob. Z. Szwejkowski, *Twórczość Bolesława Prusa*, Warszawa 1972, s. 270 oraz J. Kulczycka-Saloni, *Bolesław Prus*, Warszawa 1975, s. 268).

trudne. Toteż mniej ambitne i bliższe szkolnej tradycji są już tematy maturalne z lat 1990 – 1995²⁹. Ich przegląd prowadzi do kilku konkluzji:

1. Niezwykle rzadko są formułowane tematy odnoszące się wyłącznie do twórczości interesującego nas autora (Tytuły utworów literackich to w wielu wypadkach klucze do ich interpretacji. O ile takim kluczem jest tytuł powieści B. Prusa *Lalka*).
2. Często, podobnie jak w latach międzywojennych, są to zadania, wymagające od abiturienta:
 - a) zestawienia bohaterów literackich Prusa i innego pisarza (Wokulski i Kmicic. Wyjaśnij podobieństwa i różnice w konstrukcji dwóch bohaterów literackich z tej samej epoki pozytywizmu),
 - b) porównanie dzieł (*Lalka* i *Ludzie bezdomni* — bohaterowie i sposób opowiadania w tych powieściach),
 - c) wyjaśnienia fenomenu twórczości Prusa w kontekście pisarstwa innego artysty (Dlaczego Adam Mickiewicz zyskał miano wieszczka, a Bolesław Prus — nauczyciela społeczeństwa).
3. W wielu wypadkach ujęcie ponadpersonalne i wskazanie w temacie epoki pozytywizmu pozwala jedynie zakładać, że piszący, opracowując zagadnienie, wykorzysta znajomość dzieł Prusa (Między uczuciem a obowiązkiem — moralne dylematy bohaterów literatury romantycznej i pozytywistycznej).
4. Analogicznie jak w międzywojniu tylko sporadycznie wymaga się od ucznia rozwinięcia i skomentowania przytoczonego w temacie cytatu z dzieł Prusa (Twój komentarz do myśli Bolesława Prusa: „[...] pracując dla wielkich ideałów, człowiek sam staje się lepszym i szlachetniejszym”. W pracy wykorzystaj między innymi utwory pozytywistów i własne przemyślenia).

Obracamy się więc w schematach: znaczenie tytułu, pytania o wybory i wartości, zestawienia porównawcze: bohaterów, dzieł, twórczości pisarza i epok. Jeszcze dalej w kierunku przywołania wielokrotnie powielanych i zużytych już formuł idą zbiory tzw. „gotowców”, proponowanych uczniom³⁰. Znajdziemy w nich takie wypracowania, jak: *Lalka* B. Prusa — opowieść o rodzącym się kapitalizmie; Wokulski — romantyk czy pozytywista; *Lalka* — powieść o straconych złudzeniach oraz Nowy typ bohatera w programach i praktyce literackiej okresu pozytywizmu czy też „miasto”, „motyw pracy”, „dziecko”, „lud” w twórczości tego okresu. I należałoby tu postawić pytanie, czy jest to wynik braku kompetencji i znajomości aktualnego stanu edukacji, czy też odpowiedź na zapotrzebowanie rynku, tzn. oczekiwań uczniów z przeciętnej polskiej szkoły średniej, a może próba wypełnienia luki, spowodowanej faktem, że w latach 90-tych naszego wieku autor *Faraona* przyciąga uwagę literaturoznawców, ale rzadko inspiruje do poszukiwania nowych rozwiązań metodycznych. We wspomnianym okresie, tj. w latach 90-tych, na przykład trudno byłoby znaleźć poświęcone mu artykuły w takich czasopismach, jak: „Polonistyka”, „Język polski w szkole średniej”, „Warsztaty Polonistyczne” czy „Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego”.

²⁹ J. Adamczak (red.), *Matura z języka polskiego w liceach i technikach*, Kielce 1996; K. Wojda, *Matura z języka polskiego 1976 – 1991; Wykaz tematów, analiza i komentarz*, Warszawa 1992.

³⁰ Wypracowania, 61 wzorów wypracowań z zakresu III i IV klasy szkoły średniej, Wyd. PHU BC, Warszawa 1992; Wypracowania, 78 wzorów wypracowań z zakresu klasy II szkół średnich, Warszawa, Wyd. PHU BC, Warszawa 1992.

Spróbujmy jeszcze zatrzymać się przy sądach uczniów, do których jako odbiorców dzieła Prusa w procesie kształcenia są adresowane. Z prowadzonych współcześnie badań wynika, że na ogół stosunek młodych czytelników do twórczości interesującego nas pisarza jest obojętny lub niechętny, fascynacje zdarzają się rzadko. Barbara Kryda na podstawie sondażu przeprowadzonego w roku 1987 w wybranych warszawskich szkołach podstawowych i średnich stwierdza, że szczególnie uczniowie młodszy przy lekturze Prusa nie potrafią przekroczyć bariery niezrozumienia. Jego dzieła są dla nich synonimem pozytywistycznej szarzyzny, szkolnego przymusu lekturowego i schematyzmu w omawianiu lektur. Nauczycieli odbierać przede wszystkim treści poznawcze bądź wrzucać się nie umieją w dziełach pisarza znaleźć problemów związanych z ludzką egzystencją, aktualnych także współcześnie, odrzucają proponowane przez Prusa wartości i nudzą się, toteż autorka zauważa, że „w masie swojej szkolna lektura tego najmdirzszego polskiego prozaika napotyka na podstawowe trudności, wynikające z odmowy pogłębionego myślenia w ogóle; z niemożności stanięcia — twarzą w twarz, po męsku — wobec dramatu indywidualnego i społecznego istnienia (...)”³¹. Jedynie o *Faraonie* młodzi wypowiadają się z aprobatą; sporadycznie sygnalizują też pozytywną rolę nauczyciela-przewodnika rozumnie wprowadzającego w świat literatury. Po dziewięciu latach, w roku 1996, wyniki prób rozpoznania sytuacji w dziedzinie czytelnictwa młodzieży również nie zadawały optymizmem, ponieważ znaczny procent uczniów w szkołach stołecznych czyta jedynie lektury obowiązkowe i, gdyby była taka możliwość, z ich list zdecydowanie skreśliliby nowele Prusa, a często także *Lalkę*³². W tym samym roku analogicznie zarysowała się sytuacja w szkołach bydgoskich, których uczniowie dużą większością głosów (39 — przy 14 przeciwnych) podjęliby decyzję o pozostawieniu w lekturze *Lalki*, a skreślili *Faraona*³³. Jeszcze bardziej niekorzystnie proporcje układają się w zasadniczych szkołach zawodowych³⁴. Tu za obowiązkiem czytania *Lalki* było 5 uczniów, a 24 — przeciw.

Więszym optymizmem mogą napawać wyniki badań przeprowadzonych w lutym i marcu 1997 roku w szkołach średnich województwa częstochowskiego³⁵. Badaniami zostało objętych 120 uczniów klas trzecich i czwartych z sześciu szkół. Młodzież została podzielona na dwie grupy. Zadaniem pierwszej było wypełnienie ankiety, a drugiej — napisanie recenzji najwyżej ocenianego utworu Bolesława Prusa, charakterystyki dowolnie wybranego bohatera lub rozprawki na jeden z podanych tematów: Za i przeciw B. Prusowi jako autorowi lektur szkolnych oraz Czytam, rozumiem, podziwiam, spieram się odrzucam — czyli mój sąd o twórczości B. Prusa. Materiały otrzymałam jedynie od 80 uczniów. W związku z tym można zakładać, że 33 % stanowili ci, którzy wykonanie zadania uznali za zbędne obciążenie lub ci, którzy nie mieli o pozytywnym twórcy nic do powiedzenia. Z badań ankietowych wynika, że:

³¹ B. Kryda, *Świat Bolesława Prusa w sądach uczniów*, [w:] E. Łoch, S. Fita, *Bolesław Prus. Twórczość i recepcja*, Lublin 1993, s. 205.

³² G. Lewandowicz, *Krótko o tym, co dzieci czytały w 1996 roku*, „Guliwer” 1997, nr 1, s. 37 – 39.

³³ E. Korzeniowska, P. Perz, *Gdyby to ode mnie zależało ... (młodzież o lekturach szkolnych)*, „Warsztaty Polonistyczne” 1996, nr 3, s. 49 – 58.

³⁴ E. Korzeniowska, P. Perz, *Uczniowie zasadniczych szkół zawodowych o programie i lekturach szkolnych*, „Warsztaty Polonistyczne” 1997, nr 1, s. 68 – 75.

³⁵ Przeprowadzenie badań było możliwe dzięki uprzejmości i pomocy nauczycieli-polonistów: pp. mgr Doroty Bodziachowskiej, Dariusza Borkowskiego, Marii Kulety, Teresy Majak, Zbigniewa Miszcza, Anny Podobińskiej, Danuty Wołowic i Artura Żywiołka, którym za życzliwość serdecznie dziękuję.

1. Jedna klasa otrzymała dowolność wyboru podręcznika do pozytywizmu, jedna pracuje z kompendium Józefa Bachórze, a pozostałe korzystają z książki autorstwa Tadeusza Bujnickiego³⁶.
2. Siedmiu uczniów spośród ankietowanych nie zmieniłoby nic w zestawie lektur szkolnych, również siedmiu przywróciłoby lekturę *Placówki* i przesunęło z literatury uzupełniającej do obowiązkowej *Emancypantki* i *Faraona*, inni zaś (pojedyncze osoby) upominali się o takie utwory Prusa, jak: *On*, *Sieroca dola*, *Katarynka*, *Szkatułka babuni*.
3. Poza propozycjami szablonowymi, powtórzonymi za nauczycielem, podręcznikiem czy opracowaniami historycznoliterackimi, uczniowie zgłaszali chęć pisania bądź omawiania tematów: Ścieranie się dwu postaw patriotycznych: politycznego realizmu i romantyzmu w dążeniu do odzyskania niepodległości (*Omyłka*) — Czy możliwa jest zmiana cech charakteru człowieka (*Nawrócony*) — Sens władzy (*Faraon*) — Bezmiar ludzkiej miłości; Czy miłość usprawiedliwia kłamstwo (*Kamizelka*) — Wokulski jako podrywacz-nieudacznik — Czy Wokulski zasłużył na miłość Izabeli Łęckiej — Czy warto w życiu kierować się uczuciem — Rola miłości: budująca czy niszcząca (*Lalka*) — Jak żyć, aby fala zła nie powróciła (*Powracająca fala*) — Aktualność poglądów B. Prusa — Co byś zmienił w utworach B. Prusa. Własne komentarze i refleksje po przeczytaniu dzieła z kanonu szkolnego.
4. Lektura utworów Prusa skłoniła tylko 10 % badanych do samodzielnego poszukiwania wiadomości o pisarzu w pracach: Z. Szwejkowskiego, H. Markiewicza i E. Pieścikowskiego oraz w *Historii literatury polskiej Cz. Miłosza*.
5. Kierując się własnymi upodobaniami czytelniczymi, po dzieła Prusa sięgnęło już znacznie więcej, bo 45 % respondentów. Na liście wybranych utworów tytuły ułożyły się według następującej kolejności: *Faraon*, *Emancypantki*, *Kroniki*, *Placówka*, *Anielka*, *Omyłka*, *Dziwna historia*, *Szkatułka babuni*.
6. Książki Prusa sprowokowały do dyskusji z nauczycielem tylko 10 % uczniów, a z kolegami 45 %. Rozważano np. dalsze losy Wokulskiego, zastanawiano się, czy bohater ten powinien tak silnie przeżywać nieodwzajemnioną miłość, oceniano pannę Izabelę i próbowano odpowiedzieć na pytania: czy Wokulski może być wzorem do naśladowania i czy Madzia Brzeska była naprawdę ideałem kobiety.
7. 30 % uczniów uważa, że bohaterowie Prusa nie mogą być przykładami postępowania³⁷; pozostali jako postacie sobie najbliższe wskazują S. Wokulskiego i I. Rzeckiego. Tego ostatniego szczególnie cenią za delikatność uczuć i wierność w przyjaźni. Krąg ten poszerzają jeszcze osoby wybrane do charakterystyki, tzn. Antek, Michałko i Pan Tomasz z *Katarynki*.
8. Pytani, o ewentualną możliwość przyznania Prusowi prestiżowej nagrody literackiej, uznawali na ogół słuszność wysunięcia takiej kandydatury, ale mieli kłopoty z uzasadnieniem swojego stanowiska.
9. Wszyscy badani przyznają, że multimedia mogą zdecydowanie pomóc w zrozumieniu lub odkryciu walorów dzieł wielkiego realisty. 95 % ankietowanych to ci, którzy

³⁶ Nie wiadomo, jakie czynniki decydują o takim wyborze: czy dostępność podręczników na rynku, czy ich ocena z punktu widzenia praktyki szkolnej, czy przyzwyczajenia nauczycieli. Problem wymagałby zbadania.

³⁷ Takie samo stanowisko zajmuje wobec S. Wokulskiego M. Zakrzewska i postuluje, aby przedyskutować z uczniami negatywne cechy i zachowania bohatera. Zob. M. Zakrzewska, *Stanisław Wokulski, bohater „Lalki” Bolesława Prusa*, Szczecin 1989, s. 105 – 107.

przeczytali *Lalkę* i obejrzeni film, 4 czytelników *Emancypantek* uczestniczyło również w projekcji filmowej tej powieści, natomiast *Faraon* jest znany młodzieży głównie z filmu.

Z kolei na podstawie otrzymanych wypracowań uczniów można podzielić na 4 podstawowe grupy: — tych, którzy nie zaliczają Prusa do swoich ulubionych pisarzy, ale uważają, że jego twórczość powinna być znana polskiej młodzieży — tych, którzy zniechęceni pierwszym szkolnym kontaktem z nowelami nie zmienili już swej ujemnej opinii o autorze *Lalki* — tych, którzy są jego twórczością zafascynowani — i wreszcie tych, którzy swój stosunek do znakomitego powieściopisarza określają słowami: „Czytam? Tak, Rozumiem? Tak, Podziwiam? Nie wiem, Spieram się? Może, Czasem. Odrzucam — Nie!” I ci ostatni są z pewnością grupą najbardziej obiecujących, myślących czytelników.

Dziełem najwyższej ocenianym i najczęściej recenzowanym, a można zakładać, że i najlepiej znanym — jest *Lalka*. Jedni widzą w niej wprawdzie tylko powieść pozytywistyczną, realizującą hasła epoki, ale inni wskazują na takie wartości utworu, jak: obiektywizm w ukazywaniu społeczeństwa, stworzenie niemal dokumentarnego obrazu Warszawy i mistrzowskich kreacji bohaterów oraz akcelerację procesu psychologizacji powieści polskiej. Podkreślają zarówno znaczenie wątków romansowych, jak i humoru oraz wielowarstwowości narracji i synkretyzmu gatunkowego. Uczniowie piszą:

„*Lalka* jest połączeniem tak wielu problemów i przemyśleń, że zespolenie ich w całość, świadczy o wielkim, niezaprzeczanym artyźmie autora”.

„W *Lalce* podoba mi się jeszcze to, że Prus nie ocenia, nie diagnozuje, nie daje odpowiedzi, ale właśnie stawia pytania”.

„*Lalka* — powieść o wielkiej nieszczęśliwej miłości — jest jedną z najciekawszych lektur szkolnych”.

O recenzowanych nowelach: *Anielce* (1 rec.), *Kamizelce* (2 rec.), *Omyłce* (3 rec.) i *Powracającej fali* (4 rec.) młodzi piszą już z większą rezerwą, mniej entuzjastycznie. Podkreślają, że Prus próbuje w nich ochronić wartości uniwersalne: miłość i wrażliwość na cierpienie drugiego człowieka, ostrzega przed egoizmem, nierozumną miłością rodziców do dzieci, wychowuje i uczy, jak żyć, podejmuje problemy moralne, społeczne i narodowe, a także — i tu okazuje się świetnym psychologiem — tworzy pełne życiowej prawdy sylwetki ludzkie. Jedna z uczennic, oceniając *Powracającą falę*, stwierdza: „Wycucie Bolesława Prusa w stosunku do ludzkich uczuć i potrzeb, wycucie ich ciemnych stron, tajemnic charakterów, napawa mnie podziwem”. Inna zaś dodaje: „Prus otworzył drzwi do świata biedaków, pokazał ich ludzką godność, honor, a także ogromną uczuciowość”.

Dokonując ocen globalnych, młodzi wypowiadają nieraz zaskakująco trafne i dojrzałe sądy o znanych dziełach Prusa, eksponując ich wartości poznawcze, dydaktyczne, artystyczne, patriotyczne i społeczne oraz ciągłą aktualność. Zauważają, że pisarz był uważnym obserwatorem, posiadającym doskonałe wycucie atmosfery określonego czasu. Tworząc w latach trudnych, spełniał obywatelską funkcję nauczyciela narodu, dlatego uczył tolerancji i dobroci, szacunku dla pracy i pokonywania przeszkód, ale nade wszystko — uczył człowieczeństwa. Prus chciał — pisze uczeń klasy III — żebyśmy oprócz życia własnego cenili życie człowieka żyjącego obok. Prus nie chciał byśmy byli bohaterami, szlachciami, arystokratami. Podziały są nieważne. Prus nakazywał nam i nakazuje teraz byśmy byli ludźmi”. Zdaniem nastoletnich odbiorców Prus — realista i znawca człowieczego wnętrza — stworzył bohaterów psychologicznie prawdziwych, pełnych sprzeczności i osobistych dylematów. „Dzieje uczucia Wokulskiego — czytamy

w jednej z prac — pełne rozterek, wahań, wątpliwości i nowych nadziei, pełne poświęceń, wyrzeczeń i upokorzeń to najpiękniejsze stronicie *Lalki*, najwspanialsze świadectwo mądrości, subtelności i arcyzmu Bolesława Prusa”.

Według badanych Prus jest twórcą wymagającym myślenia, reprezentującym nowe spojrzenie na świat i nowe poglądy na sztukę. Jest pisarzem skłaniającym do refleksji, stawiania pytań o sens ludzkiej egzystencji oraz o mechanizmy władzy i życia społecznego, wypowiadającym trafne, choć niepopularne, opinie o Polakach — i dlatego ciągle aktualnym. Autorka pracy z klasy IV wyraża przekonanie, że utwory tego artysty są adresowane do wszystkich ludzi wrażliwych i — podobnie jak wielu innych uczniów — zaznacza, że jest to lektura, która „zmusza do zastanowienia się nad własnym życiem i postępowaniem, stanowi pewnego rodzaju ostrzeżenie dla nas przed popełnieniem życiowych błędów i dlatego jest bardzo cenna dla młodego pokolenia. Pokolenia, które musi żyć również w ciężkich czasach, w czasach, kiedy światem coraz częściej rządzi pieniąż i egoizm, a uczucia i wartości wyższe coraz mniej znaczą”.

Piszący aktualność tej twórczości widzą również w pokazywaniu roli i sposobu traktowania przez społeczeństwo jednostek wybitnych. „Jesteśmy zacofani w stosunku do krajów rozwiniętych i dalej oczekujemy na jednostki wybitne, które pomogą nam wyrwać się z marazmu — czytamy w zakończeniu jednej z prac — ale pozostaje pytanie, czy znajdą się takie jednostki i czy nie utoną w morzu zawiści i zazdrości. Oto cytat z *Pamiętnika starego subiekta*: «Ze smutkiem widzę, że od pewnego czasu między naszymi ludźmi zaczynają kwitnąć nie znane przedtem obyczaje: mało robić, głośno narzekać, a po cichu snuć intrygę i puszczać plotki.» Aż się wierzyć nie chce, że było to napisane sto lat temu”. Są wśród wypowiedzi uczniów i sądy bardzo emocjonalne, osobiste, świadczące o identyfikacji lub o empatycznym odbiorze losów bohaterów. „Chciałabym spotkać Wokulskiego — pisze jedna z dziewcząt — i w jakiś sposób go pocieszyć. Tak wspaniałego człowieka powinien spotkać lepszy los, nie zasługiwał na odtrącenie”.

Przedstawione tu opinie i fragmenty prac świadczą, że przynajmniej jakiejś części młodzieży Prus nie jest obcy. To właśnie ta część uważa za niesprawiedliwe stawianie tego pisarza na miejscu drugim po Sienkiewiczu, choć równocześnie dostrzega, że lektura dzieł autora *Lalki* — nie jest lekturą łatwą.

*

Zaprezentowane tu fakty, sygnalizujące wybrane zjawiska, związane z edukacyjnym obiegiem dzieł A. Głowackiego, skłaniają do końcowych konstatacji:

1. We współczesnej szkole Prus-klasyk ma już utrwaloną pozycję, ale stosunek młodzieży do jego dzieł jest zróżnicowany. Dlatego wśród uczniowskich wypowiedzi na temat jego twórczości znajdziemy obok prac stereotypowych, łączących elementy biograficzne z przeglądowostreszczeniowymi, reprezentujących odbiór powierzchowny, pojawiają się wypracowania dojrzałe, przemyślane, refleksyjne, ujęte w formy, pozwalające na przedstawienie własnego stanowiska, tj. formy listu do pisarza, artykułu rocznicowego, pamiętnika i polemicznego dyskursu.
2. Stosunek uczniów do autora *Lalki* zależy nie tylko od gustów czytelniczych młodzieży czy dość powszechnej atmosfery niechęci wobec książki, ale też od jej czytelniczego przygotowania, od jakości pierwszych i kolejnych kontaktów z tym pisarzem.
3. Młodzież szuka w twórczości Prusa raczej nie wrażeń estetycznych, choć niejednokrotnie dostrzega walory artystyczne jego utworów, ale odpowiedzi na związane

z wiekiem dojrzewania pytania o sens istnienia, stąd np. zafascynowanie wątkami romansowymi, treściami filozoficznymi i psychologicznymi oraz problemami aksjologicznymi.

4. Młodzi, wychowani w cywilizacji obrazkowej, zgodnie podkreślają znaczenie filmowych adaptacji w procesie zbliżania do dzieł literackich, o czym warto pamiętać, planując pracę nad lekturą.

Antoni Słonimski, zwracając uwagę na potencjalne walory spuścizny pisarskiej Prusa i siłę jego oddziaływania, napisał: „Była w tym pisarzu jakaś żarliwa troska o człowieka przyszłości, był jednym z wielkich wychowawców, mądrym i cierpliwym nauczycielem, i nie jego to wina, że miał gnuśnych i leniwych uczniów. Czyż możemy wiedzieć, które ze słów jego przerodziły się w cegłę i budulec, a które rozjaśniły tylko na chwilę serca czytelników”³⁸. Oczywiście nie możemy, ale jesteśmy w stanie poprzez badania uzyskać przynajmniej częściową wiedzę o recepcji twórczości pisarza. Jeśli wykorzystamy ją w dydaktyce literatury i praktyce szkolnej, być może pozwoli ona stworzyć nić porozumienia między wielkim pisarzem a jego współczesnym i przyszłym czytelnikiem. Grażyna Borkowska widzi spójność i nowoczesność Prusa — nie w refleksji psychologicznej, lecz egzystencjalnej. Oczywiście — jak pisze — słowa «egzystencja» Prus nie używał. Poczucie dziwności istnienia zapisał w słowniku epoki, do której, w jakimś stopniu sam już nie należał”³⁹. Ta dziwność istnienia, którą odczuwają młodzi czytelnicy i którą odkrywają w spuściznie Prusa może być właśnie szansą na porozumienie między nimi a pisarzem.

Bronisława KULKA

School Reception of the Literary Works of Bolesław Prus in the Years 1918 – 1997

Summary

In the years 1918 – 1939, the position of B. Prus in Polish studies was gradually getting more and more stable. Secondary and high school students could read fragments of his 38 works printed in their school handbooks or read full editions of the works. New investigations, conducted by e.g. F Araszkiewicz, K. Turey, Z. Szwejkowski and H. Życzyński, reveal a higher assessment of his works, while interpretations often result in their actualisation in terms of social and national needs of the Second Commonwealth of Poland. In those years, the works of B. Prus were frequently the leading topics of lessons and provided material for students' essays and methodical articles.

The canon of works by B. Prus was settled after the World War II. His novel *Lalka* and his short stories became obligatory reading pieces on all reading lists. In the 50s, school and literary research was dominated

³⁸ A. Słonimski, „Polityka” 1971, nr 14. Cyt. za: J. Kulczycka-Saloni, *Bolesław Prus*, Warszawa 1975, s. 544.

³⁹ G. Borkowska, *Pozytywiści i inni*, Warszawa 1996, s. 100.

by ideological and sociological interpretation of the works by Bolesław Prus. Generally, however, literary research still reveals new values of his heritage. On the other hand, the pupils' attitude towards them is far from uniform. From total rejection through recognition of arguments used to justify the necessity of reading such works, hesitancy and indecisiveness, to absolute fascination and finding in B. Prus's works universal problems that are still vivid to contemporary young generation.